

گونه‌شناسی متنی و شکلی مهرهای نسخ دست‌نویس کتابخانه چستربیتی

چکیده

کتابخانه چستربیتی واقع در شهر دوبلین ایرلند شمالی یکی از غنی‌ترین مجموعه‌های نسخ دست‌نویس اسلامی را در خود جای داده است. عمده آثار موجود در این مجموعه، در بحبوحه جنگ جهانی و سال‌های تشّت در کشورهای اسلامی و فروپاشی عثمانی خریداری شده است. برهه‌ای از زمان که نفیس‌ترین آثار فرهنگی شرقی به بهایی اندک فروخته می‌شد و به آسانی به دست غربی‌ها می‌رسید. متصدیان کتابخانه، باتوجه به غنای گنجینه تحت اختیارشان بر آن شدند تصاویر مهرها را برای استفاده پژوهشگران و خوانش متن آن‌ها، به صورت آنلاین، در اختیار عموم بگذارند. از این‌رو، تعداد نزدیک به ۸۰۰ نمایه از مهرها را به همراه منبع و مشخصات آن‌ها در سایت کتابخانه ارائه کرده‌اند. نظر به اهمیت موضوع، کلیه مهرها از سایت کتابخانه استخراج و تعداد ۷۷۳ عدد از آن‌ها برای پژوهش حاضر برگزیده شدند. پس از بررسی اولیه (شامل حذف موارد تکراری، خوانش متن و اصالت)، اطلاعات لازم بر مبنای مطالعات کتابخانه‌ای – اسنادی و اینترنتی جمع‌آوری و آمار و نمودارهای مربوطه استخراج و ترسیم شد. سپس اطلاعات به دست آمده، به روش توصیفی و تحلیلی، مورد بررسی قرار گرفت. برای استخراج آمار و نمودارها، جامعه آماری پژوهش، در پنج گروه اصلی شامل: تعداد کلمات، زبان، زمینه، شکل و محتوا تقسیم شد. نتایج حاصل از این پژوهش، ویژگی‌های مختلفی از مهرها را نشان می‌دهد که بارزترین آن‌ها را می‌توان به این صورت بازگویی کرد: بیشترین اشکال، دایره و بیضی و مهم‌ترین زبان‌ها، عربی و فارسی و از نظر متنی، اغلب آن‌ها دارای نام و نشان اشخاص و بیان اعتقادات دینی آن‌هاست.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی مهرهای نسخ دست‌نویس کتابخانه چستربیتی از نظر شکل و عناصر بصری.

۲. بررسی مهرهای نسخ دست‌نویس کتابخانه چستربیتی از نظر محتوا و کارکرد.

سؤالات پژوهش:

۱. مهرهای استخراج‌شده از دست‌نویس‌های کتابخانه چستربیتی دارای چه کارکردی بوده‌اند؟

۲. مهرهای استخراج‌شده از دست‌نویس‌های کتابخانه چستربیتی از لحاظ بصری دارای چه ویژگی‌هایی هستند؟

کلیدواژه‌ها: گونه‌شناسی متنی و شکلی، مهر، نسخ دست‌نویس، کتابخانه چستربیتی.

مقدمه

در ادوار اسلامی، مهر جایگاه ویژه‌ای در لوازم زندگی افراد داشته است. مهرها به‌منظور تأیید، تعهد یا چیزی شبیه شناسنامه و کارت شناسایی به مفهوم امروزی استفاده می‌شده است و هیچ متنی بدون مهر سندیت و اعتبار لازم را نداشته است. گل‌چین معانی (۱۳۵۷) در مقاله "مهر و نقش مهر" می‌نویسد طومارها، فرمان‌ها، قباله‌ها، وقف‌نامه‌ها، عقدنامه‌ها و سایر مخطوطاتی که از روزگاران گذشته به‌دست ما رسیده است هر یک به مهرهای گوناگونی از شخصیت‌های مختلف مهور است. برای بررسی دقیق مهرها متأسفانه دسترسی به بسیاری غیرممکن است؛ چراکه بعد از فوت اشخاص به‌ویژه پادشاهان و علما و افراد دارای نفوذ جامعه، مهر این افراد به‌دلیل ظن سواستفاده به کلی نابود می‌شده است. برای مطالعه این مهرها به ناچار باید دست‌نوشته‌های افراد را بررسی کرد.

کتابخانه چستربیتی یکی از کتابخانه‌های بزرگ اروپایی است که گنجینه قابل توجهی از دست‌نویس‌های شرقی را در خود جای داده است. در این کتابخانه نسخ فراوانی به زبان‌های فارسی، عربی، تبتی، چینی، هندی، اردو، ترکی و آفریقایی نگهداری می‌شود. آشفتگی اوضاع سیاسی کشورهای خاورمیانه در زمان جنگ‌های جهانی که منجر به فروپاشی امپراتوری عثمانی و تصرف بسیاری از سرزمین‌ها توسط سپاهیان غربی شد، اوضاع بسیار ایده‌آلی را برای خریداران آثار هنری و کتاب‌های نفیس فراهم آورد، چستربیتی نیز فرصت را غنیمت شمرده و نسخ بسیار زیبایی را خریداری کرد. بررسی پیشینه پژوهش حاکی از این است که تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر درنیامده است. از مقالاتی که راجع به کتابخانه چستربیتی نگاشته شده است می‌توان به اثر زیر اشاره کرد:

رحیمی ریه (۱۳۷۹) در مقاله "کتابخانه چستربیتی ایرلند و دست‌نویس‌های اسلامی" تعداد نسخ دست‌نویس و همچنین چندین فهرست موجود از نسخ قرآن کتابخانه را برمی‌شمارد ولی از لحاظ بصری و محتوایی نیاز به بررسی تک‌تک مهرها می‌بود.

پژوهش حاضر به بررسی مهرهای اسلامی نسخ دست‌نویس موجود در کتابخانه چستربیتی دوبلین می‌پردازد. نمونه مهرها و اطلاعات آن‌ها به همراه متن خوانده شده برخی از آن‌ها، در سایت این کتابخانه در دسترس گذارده شده است. اطلاعات پژوهش مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای – اسنادی و اینترنت و روش تحقیق در این جستار به روش توصیفی و تحلیلی است. نگارنده پس از معرفی اجمالی کتابخانه چستربیتی، مهرهای اسلامی را از نظر سیر تحول و ارزش و جایگاه مورد بررسی قرار داده و سپس مهرها را در پنج گروه تعداد کلمات، زبان، زمینه، شکل و محتوا، مورد بررسی و مطابقت قرار داده است.

نتیجه‌گیری

آمار و ارقام استخراج‌شده گویای آن هستند که مهر در جهان اسلام به لحاظ محتوای متنی و شکلی آن با اعتقادات و آموزه‌های اسلامی پیوند بسیار نزدیکی دارد. برعکس آن‌چه که در جوامع غربی و دنیای مدرن شاهد آن هستیم، مهر یک شخص، نشان‌دهنده وضعیت حقوقی و حقیقی یک شخص یا نهاد نبوده بلکه به معنی تعهد معنوی او در برابر نقش بوده است. به این معنی که شخص با مهور نمودن یک برگه، نخست تعهد خود را در برابر مقدسات و اعتقادات

خود متقبل می‌شده و بنا به اظهار اعتقادی که وی در مهر خویش بر جای می‌گذارد، این تعهد را، تا پس از مرگ خود نیز جاری و ساری می‌دانسته است.

یک مسلمان، برای نشان دادن جایگاه خود در برابر دیدگاه و دادگاه الهی و همچنین موقعیت خود در برابر تعهدی که نقش مهر بر گرده‌اش می‌نهاد، خود را با کلماتی همانند «عبد»، «بنده»، «فقیر»، «اقل» یا «خاک پای» و «خاک راه» معرفی می‌کرده است. این‌ها بیانگر آن‌اند که صاحب مهر، خود را فانی و نقش خود را باقی می‌دانسته و از این نظر، هرگونه غرور و خودپسندی را ناروا می‌دانسته است. بررسی کمی مهرها نیز بیانگر آن‌اند که بیشتر مهرهای اسلامی دارای متن ۳ و ۶ سیلابی، زبان اغلب آن‌ها عربی، سپس فارسی و ۳۷٪ از آن‌ها دارای زمینه منقش هستند. بیشتر مهرهای اسلامی دارای شکل دایره و بیضی‌اند که این امر ملهم از یک اعتقاد دینی مبنی بر تفضل دایره بر سایر اشکال است. اما مهم‌تر از دیگر موارد این‌که، ۷۱٪ از مهرها، دربردارنده نام و نشان اشخاص و سمت آن‌هاست و در ۳۸٪ از آن‌ها، صاحب مهر، اعتقاد دینی و معنوی و یا اظهار ارادت خود به یک مقام دنیوی را متذکر می‌شود. در ۲۲٪ از مهرها نیز مطالبی دعاگونه به چشم می‌خورد که این امر نیز نشان از اعتقاد دینی و معنوی و یا دنیوی اشخاص دارد و با این داده‌ها می‌توان گفت که در بیشتر مهرهای اسلامی، نام و نشان اشخاص و اعتقاد و ارادت اشخاص به چشم می‌خورد.

منابع و مآخذ:

اقبال آشتیانی، عباس. (۱۳۵۲). مجموعه مقالات عباس آقبال آشتیانی به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: نشرخیام. رحیمی ریه، احمدرضا. (۱۳۷۹). "کتابخانه‌ی چستربیتی ایرلند و دست‌نویس‌های اسلامی"، نامه بهارستان، ص ۶۸-۵۹.

سیدرضوی، نسرین. (۱۳۸۹). "مهر شاهان صفوی (شکل، نقش و مضمون)"، مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۲، ۱۴۱-۱۲۹.

صفری آق‌قلعه، علی. (۱۳۸۸). "مفهوم مهر در نخستین سده‌های اسلامی"، شماره ۳۵، ۷-۴.

طباطبایی، نسرین. (۱۳۸۶). "چستربیتی، کتابخانه"، دانشنامه جهان اسلام، شماره ۱۱، ۸۲۶-۸۲۴.

عمادی حائری، سیدمحمد. (۱۳۸۸). "چند نکته درباره نقش و نوع مهر/ بر پایه اسنادی از علما، اعیان و مردم بارفروش"، گزارش میراث، شماره ۳۱ و ۳۲، ۲۳-۲۰.

کامروز آتابای، بدری. (۱۳۵۸). "تعریف مختصری درباره مهر و مهرکشی"، مجله وحید، ص ۲۵۶-۲۵۷.

گل چین معانی، احمد. (۱۳۵۷). "مهر و نقش مهر"، هنر و مردم، شماره ۱۹۱ و ۱۹۲، ۶۳-۴۲.

معتقدی، کیانوش. (۱۳۹۱). "هنر ایران در مجموعه‌های جهانی-بخش پنجم-کتابخانه و موزه چستربیتی دوبلین"، تندیس، شماره ۲۴۱، ۳۰.

موسوی، آمنه. (۱۳۹۱). "بررسی مهر و امضا در وقف‌نامه‌های آستان قدس از دوره صفویه تا پهلوی". آرشیو کتابداری و نسخه پژوهی، شماره ۱، ۲۸۹-۲۷۱.

میراث، شهاب. (۱۳۷۵). "کتابخانه چستربیتی (گالری هنر شرقی) - ایرلند-دوبلین، فصلنامه خبری کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی، شماره ۵، ۱۲-۱۰.

نجفی، وحید؛ گودرزی، حدیث. (۱۳۹۷). "بررسی تحول نشان، طغرا، مهر و امضاء در دوران معاصر ایران"، تاریخنامه خوارزمی، شماره ۲۴، ۱۱۸-۸۹.

وجدی، محمدجواد. (۱۳۹۲). "مهر و نقش نام مبارک پیامبر (ص) در نقش مهر"، نامه بهارستان، شماره ۲۰، ۲۳-۸.

وجدی، محمدجواد. (۱۳۸۷). مهر و حکاکی در ایران، تهران: فرهنگستان هنر.

منابع تصاویر:

- تصویر ۱- wikipedia.org
- تصویر ۲- CBL Ar ۳۵۸۹,f ۱a
- تصویر ۳- CBL Ar ۴۵۸۰,f ۱۱۴b
- تصویر ۴- CBL AR ۳۱۵۵,F. ۲۵۶b
- تصویر ۵- CBL Ar ۴۶۳۳,f. ۲a
- تصویر ۶- CBL T ۵۰۹,f. ۱a
- تصویر ۷- CBL Ar ۳۴۵۱,f. ۱a
- تصویر ۸- CBL Ar ۳۶۱۳,f. ۷۷b
- تصویر ۹- CBL Per ۴۳۵,f. ۴a
- تصویر ۱۰- CBL Ar ۴۵۴۵,f. ۱a
- تصویر ۱۱- CBL Ar ۳۶۴۰,f. ۱a
- تصویر ۱۲- CBL Ar ۳۰۰۷,f. ۲۰۵
- تصویر ۱۳- CBL Ar ۳۷۸۱,f. ۲a
- تصویر ۱۴- CBL T ۴۳۱,F. ۲۵a
- تصویر ۱۵- CBL Ar ۳۵۴۹,f. ۱a
- تصویر ۱۶- CBL T ۴۷۶,F. ۲a

تصویر ۱۷- ۴۸۶, F. ۵۲a CBL T

تصویر ۱۸- ۴۵۱۰, f. ۱a CBL Ar

تصویر ۱۹- ۴۳۵, f. ۴a CBL Per

تصویر ۲۰- ۴۵۲۲, f. ۱a CBL Ar

تصویر ۲۱- ۵۵۳, F. ۲a CBL T